

CEDELİN İŞLEYİŞİ VE DEĞERİ

İbrahim EMİROĞLU*

Geniş anlamıyla cedel, “ tartışma metot ve kurallarının incelendiği bir san’at¹tır.” şeklinde tanımlanabilir.

Genel olarak İslâm mantıkçıları cedeli, “meşhûrât ve müsellamât türünden oluşan öncüllerle kurulan kıyas” şeklinde tanımlamışlardır.²

Cedel, muhataba karşı üstünlük sağlamak, tartışmada onu susturmak gâyesi taşıyan bir san’attır.³ Cedelin işleyişine geçmeden önce cedeli doğuran şartlar, bir başka deyişle, insanların neden cedelleştiği üzerinde durmak istiyoruz.

Cedel, genelde, hakikatı anlama ve ifade etmedeki anlaşmazlıklar durumunda ortaya çıkmaktadır. Bu anlaşmazlıkların çeşitli nedenleri vardır. Konuya kapsamlı bir şekilde bakan Ebu Zehra, bu nedenleri şöyle sıralamaktadır.⁴

I. Konunun zatında kapalı oluşu

* Doç. Dr., D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

¹ Burhan kadar kesin ve sağlam olmasa da, bilgi değeri yönüyle cedele **ilim**; cedel türü bir kıyas kurmak ve tartışmada onu usulüne uygun olarak kullanmak da bir mahareti gerektirdiğinden dolayı ona **san’at** denir. Biz cedelin bu iki yönünü de gözeterek makalede onu hem bir ilim, hem de bir san’at olarak tanıtacağız.

² Cürcani, Seyyid Şerif, **Ta’rifat**, İstanbul, 1953, s. 41; et-Tahanevî, **Kutbuddin er-Razi, et-Tasvvurat ve’t-Tasdikat**, İstanbul, 1304, s. 176; Gelenbevi, İsmail, **’Ala İşagoci**, İstanbul, 1306, s. 69; et-Tokadi, Seyyid Ömer İbn Salih el-Feyzî, **Dürrü’n-Naci ‘ala Metni İşagoci**, İstanbul, 1280, s. 151; el-Meydani, Abdurrahman Hasan Habenneke, **Davâbitü’l-Marife ve Usûli İstidlal ve’l-Münazara**, Dimeşk, 1988, s. 299.

³ Cedelin tanımı, gâyesi, tarihçesi ve yapısını bir başka makalemizde ele almıştık. Bkz. Emiroğlu İbrahim, “Cedel Nedir?” **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir, 1999 Sayı:12, s. 17-37.

⁴ Ebu Zehra, Muhammed, **Tarihu’l-Cedel**, Kuveyt, 1980, s. 7-11.

2. Tartışma konusunun kapalı oluşu. Sokrates “çekişmenin olduğu, tartışmanın yapıldığı konu iyi bilinince her görüş ayrılığı ortadan kalkar” demektedir.

3. İstek ve arzuların farklılığı: İstekler zıt olunca, görüşler de zıt olmaktadır.

4. Mizaçların farklılığı: William James, “Felsefe Tarihi, insanlar ve mizaçlar arasındaki çarpışmanın tarihidir.” der.

5. Mezhep, meşrep ve metot farklılığı: Felsefeci, kelâmcı, fıkıhçı, dilci... lerin delilleri, bakış tarzları ve yaklaşım biçimleri, farklılıkları ve tartışmaları doğurmaktadır.

6. Geçmişteki eksiklikler, yetersizlikler ve onları taklit.

7. Kavrama farklılığı: İnsanlar farklı idrak düzeyinde olunca, görüşleri ve inançları da farklı olacaktır.

8. Baş olma, başa geçme ve siyasi emeller.

9. Taassup.

10. Kuruntuların baskın çıkması.

Cedelde önce, kendilerine dayanılacak olan öncül (*meşhûr, müselleme*) ler seçilir ve bu öncüllerden kıyas formunda deliller kurulur. Cedelin cedel olması için, m e ş h û r ve m ü s e l l e m öncüller kimin veya kimlerin nazarında meşhûr ve müselleme ise onlara karşı kullanılmalıdır. Başka şekilde kullanılırsa veya başkasına karşı kullanılırsa cedel olmaz.

Cedel, kişinin bir delille veya itirazla hasmının yanlış sözünü veya delilini reddetmeyi içeren bir tartışma şeklinde olur. Bu tartışmada, genellikle, muhatapı çelişkiye düşürerek reddetme ve susturma işinde taraflar birbirini yenmeyi, alt etmeyi hedeflediklerinden, genelde, sert tutum sergilerler. Bunlar içerisinde, İbn Sina'nın deyimi ile, zorlu veya çetin cevaz⁵ olanları vardır. Tarafların bazıları kibirli olduğu gibi, bazıları da ısrarcı ve inatçı olmaktadır. Fakat bunlar, bu tavırlarını daimi olarak sürdürmeyebilir ve tartışma uzayınca yumuşatabilirler. Zaten, yer yer karşı tarafça buna zorlanmış da olabilirler. Zira muhatap yerinde, doğru ve uygun delili getirince, onun da getirilen delile karşı koyacak gücü yoksa, yumuşaması veya pes etmesi gerekecektir.

Cedelden güdülen gâye, bir fikri savunmak yahut onu çürütmek ise o taktirde cedelci bazen, iddia ettiği fikri savunarak **cevap veren** (*mûcib*) konumunda, bazen de muhatapın fikrini çürütmek için **soru soran** (*sâil*) konumunda olur. İkincisi, birinciye göre daha aktif bir çabayı gerektirir. Bunların birbirine karşı konumları ve görevlerine geçmeden önce cedeli sorular, bunların çeşitleri, bu soruların uygulanması ile ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır.

Cedel san'atı, sorularla sürdürülür. C e d e l i s o r u, soran kişinin, ispat etmek istediği bir önermeyi, ya da daha önce kabul etmiş olduğu başka bir önermeyi iptal etmede kullanmak istediği bir önermeyi, sorulan kişiyi

⁵ İbn Sina, *eş-Şifa-VI (el-Cedel)*, Thk. Ahmed Fuad el-Ahvani, Mısır, 1965, s. 309.

kabul etmeye çağırmasıdır.⁶ Bu bağlamda cedelî önerme veya öncül ise, her hangi bir sözün iptalini cedel yoluyla sağlayacak olan kıyasın bir parçası yapmak için, karşıdakine soru sorarak kabul ettirdiği önerme⁷ anlamına gelmektedir ki bu tür önerme *müsellem* türünden olur.

Cedelî sorular iki çeşittir:

Seçenekli (*tahyîri*): Cevap vereni iki çelişikten birini kabule zorlayan sorudur. Örnek:

“Erdemli olan mı övülmeye layıktır, yoksa olmayan mı?”

Bu tür bir soruda cevap veren, iki şıktan hangisini daha iyi ve kendisine uygun görürse onu seçmeye ve kabul etmeye bırakılır.

2. Onaylatıcı (*takrîri*): Cevap vereni, karşıta imkân bırakmaksızın, iki çelişikten birini kabul etmeye sevkeden sorudur. Örnek:

“Her insanı zengin göreceğine, bazı insanların zengin olmadığını ikrar etmen daha uygun değil mi?”

Hem diğer ilimlerde, hem de cedelde kullanılan soru ekleri ve lafızları⁸ şunlardır:

“..mi, yoksa...mı, ne, neden, niçin, nasıl, ne ile, ne zaman, hangi, kaç, değil mi?. Bunlar içerisinde cedelde en çok kullanılanları ilk iki soru ekidir. Örnek:

Fars tarihi **mi** daha eskidir, yoksa Arap tarihi **mi**?

“Sağlıklı birlikte zenginlik **mi** daha değerlidir, yoksa hikmetle birlikte fakirlik **mi**?

“Süt **mü** daha beyazdır, yoksa karga **mı** daha siyahtır? (çok konulu kompleks soru)

⁶ Farabi, Ebu Nasr Muhammed, *Kitabu'l-Cedel* (el-Mantık inde'l-Farabi - III içinde), thk. Refik el-'Acem, Beyrut, 1986, s. 46.

⁷ Farabi, *el-Cedel*, s. 64.

⁸ Farabi, ilmi sorularla cedelî soruları ayırarak bu konuda şu bilgileri vermektedir: Bir şeyden soru iki şekilde olur:

1. Eşyanın bilinmesinin ve öğretilmesinin istendiği sorular ki bunlar **ilmi sorulardır**

2. Karşıdakinin kabul etmesinin istendiği sorular ki bunlar bazen **cedelde ve sofistik delillerde kullanılan sorulardır**. Eğer kendisinden sorulan, cedeli bir önerme ise soru, cedelî olur; sofistik bir önerme ise, soru da sofistik olur. İlmî soru 1 a- Ya bir ismin kendisine işaret ettiği mananın anlaşılmasının ve onun insan zihninde tasavvurunun istendiği bir sorudur,

1 b- Ya da bir şeyin varlığının bilgisinin istendiği bir sorudur. Bu ikincisi de iki çeşittir:

Biri, bir şeyin varlığının başka bir şey olmadığı ile ilgili sorudur. “İnsan, ‘hayvan’ mıdır?” örneğinde olduğu gibi, yüklemın konuda olup olmadığını sormaktır (*matlûbu'l-mürekkeb*);

Diğeri, bir şeyin varlığını mutlak olarak sormaktır. “Helâ var mıdır, yok mudur?” (*matlûbu'l müfred*). İlmî soruda, iki k a r ş ı t cüzden, doğru cüz alarak kesin ilim hedeflenir. Cedelî soruda ise. ç e l i ş i ğ i n cüz'ü almır. (Farabi, a.g.e., s. 43)

Cedelî sorular, doğrudan önermenin unsurlarına ve tanıma yönelik de olabilir. Bir önerme, tanım, hassa, cins ve ilinti açısından⁹ cedelî olarak sorgulanabilir. Önermede, sözgelimi, hass, cins, ilinti doğru olarak konulmuş mu? Bunlar birçok manada mı alınmış? Hassa olarak alınan şey, gerçekte onun hassası mı değil mi? Tanım, tanımlanan şeyin mahiyetini ana nitelikleriyle tanıtacak özellikte mi? O, tam mı? Tanımda belirsiz bir dil mi kullanılmış? v.s. Aristo, belirsiz tanımları eleştirmenin çok zor olduğunu belirtir.¹⁰ Zira bu tür tanımlarda terimlerin basit bir manada mı, yoksa bir çok manada mı alındıkları; mecazi mi, yoksa gerçek anlamda mı kullanıldıkları net olmadığından neye, hangi noktaya hücum edileceği kestirilmeyebilir.

Cedelde ilk hedeflenen şey, karşı tarafın görüşünü i p t a l etmeye yani onu geçersiz kılmaya çalışmaktır ki bu soru soranın görevidir. O önce, soru soracağı noktayı tespit eder, sonra soracağı soruları düzenleyip bir sıraya koyar ve nihayet onları hasmına sorar. Soru soranın çabası, yenmeye yöneliktir. Cevap verenin asıl görevi olan i s p a t, cedelde ikinci olarak hedeflenir ki, onun çabası ise yenilmemeye yöneliktir.¹¹ O, meşhûrât türünden öncüllere dayanarak kıyas kurar, görüşlerini savunur. Sunduğu delillerde başarılı olmasına “hasmını susturma (ilzam etme)” denir. Soru soran da müsellemtür türünden yani hasmının kabul ettiği öncüllere dayanarak kıyasını kurar ve onun görüşlerini yıkmaya, çürütmeye çalışır. Bunda başarılı olmasına ise “hasmını çürütme, ona karşı galip gelme (ifhâm)” denir.¹² Kısacası, cevap veren, fikirlerini savunmaya, soru soran ise savunulan bu fikirleri çürütmeye çalışır. Bu karşılıklı tartışma, soru soran ile, cevap verenin giriştikleri tümel bir konu üzerinde olur. Bu tartışmada ikiden fazla kişiye ihtiyaç duyulmaz. Hatabî konuşmalarda olduğu gibi, üçüncü olarak bir hakime de ihtiyaç yoktur.¹³ Cedelde belirli bir zaman sınırlaması da yoktur. Bu, tartışmanın seyrine, tartışmacıların katlanma gücüne göre değişebilir.

Cedelde güçlü olmak ve karşı tarafa üstünlük sağlamak için tarafların kendi iddiaları ile ilgili delil toplamaları, bu delilleri ilk etapta kendi kendileriyle tartışmaları gerekir. Bu, gelecek itirazlara hazırlıklı olma açısından oldukça önemlidir. Daha sonra ilâve edecekleri delillerin, önceki delilleriyle uygunluk sağlaması da önem arz etmektedir.

⁹ Bkz. Aristo, **Organon-V (Topikler)**, Çev. H. R. Atademir, İstanbul, 1967, s. 7 vd.; İbn Sina, **el-Cedel**, s. 53.

¹⁰ Bkz. Aristo, **Mantıku Aristo (Kitabu't-Topika)**, Thk. Abdurrahman Bedevi, Beyrut, 1980, C. III, s. 740; İbn Sina, **el-Cedel**, s. 36, 335-336.

¹¹ Aristo, **Kitabu't-Topika**, C.III, s. 744; Farabi, **el-Cedel**, s. 14, 40-42; İbn Sina, **el-Cedel**, s.36, 335-336; ; Gelenbevi, İsmail, **'Ala İsağoci**, İstanbul, 1306, s. 69; et-Tahânevi, Muhammed Ali İbn Ali, **Keşşâf-ı Istilâhâtı'l-Funûn**, İstanbul, 1984, C. I s. 242; Stump, Eleonore, **Dialectic and its Place in The Development of Medieval Logic**, London, 1989, s.12-13.

¹² Farabi, **el-Cedel**, s. 14; İbn Sina, **el-Cedel**, s. 25.

¹³ Farabi **a.g.e.**, s. 14.

Cedelde her iki taraf da kendi görüşüne sahip çıkar. Sözelimi, cevap veren, alemin ezeli olmadığını, soru soran ise, onun öyle olduğuna itiraz ederek, ezeli olduğunu savunur. Soru soranın iddiası,

“İki ayaklı, yürüyen hayvan” insanın tanımı mıdır, değil midir?”

örneğinde olduğu gibi, genelde, bir soru formundadır. Zira her bir cedeli soru, ya “evet” ya da “hayır” cevabını vermeyi içeren bir önermeyi gerektirir.

Soru soran ve cevap verenlerin rolleri üzerinde biraz daha duracak olursak, **soru soran** (sâil)in rolü, cevap veren kimseye tezin zaruri neticesi olan en garip paradokslarını savunmaya zorlayacak şekilde tartışmayı sevk ve idare etmekten ibarettir.¹⁴ Eğer karşı tarafın ileri sürdüğü iddiayı kabul ederse yenik duruma düşer ve iş başlangıçta bitmiş olur. Soru soranın asıl görevi, ileri sürülen iddiayı bozmak yani cevap verenin meşhûr bir öncüle dayalı olarak kurduğu delile çelişik düşen bir kıyasla onu çürütmektir. Bunu yaparken, cevap verenin kabul ettiği/teslim olduğu önermeyle işe başlaması gerekir. Hatta o, cevap verene, bu hükmün onun kabulü olup olmadığını soracaktır. Yoksa sadece soru soranın kabul etmesi bir mana ifade etmeyecektir. Soru soran, cevap verenin ciddi olmayan, yanlış ve bozuk(*şen'i*) delilini iptal etmeyi görev edinir.¹⁵ O, bu görevini yerine getirirken karşı tarafın kurduğu delili biçim (sûret) ve içerik (madde) yönünden de sorgular ve şu çıkışlarda bulunabilir: “Kıyasın ğayr-ı müntectir, büyük önerme tümel bir hükmü içermemektedir, kabul edilmesi gerekineyen şeye teslim oldun, ispat edilecek olanı delil yerine almışsın, öncülün yanlıştır, açıkça bir inat üzeresin v.s.” Fakat bu sorgulamanın bir sınırı vardır. O, cedeli bir kıyasın öncülünün müsellemler olup olmadığına ve sonucun bu müsellemler olandan çıkıp çıkmadığına bakar. Yoksa her öncülün doğruluk değerini araştırmak, İbn Sina'nın da haklı olarak belirttiği gibi, cidden zor bir iştir.¹⁶

Şayet yapılan itirazları kabul edip iş bitmemişse, soru soran (*sâil*), cevap verenin karşısında, üç tavır belirleyebilir.¹⁷

1. Karşı tarafın sunduğu delile itiraz edebilir, onu engelleyebilir (*men'*). Bu şu şekillerde olabilir:

¹⁴ Aristo, **Topikler**, Çev. H. R. Atademir, s. 249.

¹⁵ İbn Sina, **el-Cedel**, s. 29, 336.

¹⁶ İbn Sina, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁷ Bu üç tavır, “Tartışma ve Münazara Kuralları (*Âdab-ı Bahs ve'l- Münâzara*)”nı ele alan kitaplarımızda ayrıntıları ile işlenmektedir. Bkz. Saçaklızâde, Muhammed, **Velediyye**, İstanbul, 1288, ('*ala'l- Velediyye*'nin sonunda), s. 120-127; Abdulvehhab b. Hüseyin el-Âmidi, '*ala'l- Velediyye li Saçaklızâde*, İstanbul, 1288, s. 56-114; el-Erzincani Muhammed Sadık b. Seyyid Abdurrahim, **Muftizâde 'ala'l-Hüseyiniyye**, İstanbul, 1272, s. 94-180; Ali Rıza Ardahani, **Miyâru'l-Münazara**, İstanbul, 1307, s. 21-127; Ahmed Cevdet, **Âdab-ı Sedâd**, İstanbul, 1303, s. 18-43; Yavuz, Yusuf Şevki, **Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu**, Bursa, 1983, s. 21-31.

a- Karşı taraftan delil ister (gerekçesiz engelleme)
b- Karşı taraftan gerekçeye dayanarak delil ister (gerekçe ile engelleme)

c- Karşı tarafın, birbirine zıt olan fakat ilk bakışta birbirine benzeyen iki konuyu ayırt edememesinden kaynaklanan, yanlış bir şekilde kurduğu delilin öncülüne itiraz etme ve ondan bunu açıklaması(*hall*)nı isteme. Örneğin muarızın,

Alem (kadimdir; çünkü) kadim varlığa dayanmaktadır;

Kadime dayanan her şey kadimdir; (B.Ö.)

Alem kadimdir !

iddiasındaki yanılmayı, soru soran şu şekilde ortaya koyarsa açıklama yoluyla engellemede bulunmuş olur: “Kadim bir varlığa dayanma zorunlu bir şekilde olsaydı kadime dayanan varlıkların kadim olması gerekirdi. Halbuki, söz konusu dayanma, zorunlu değil, irade iledir.” Soru soran burada, B.Ö’deki yanılma noktası olan “iradeye bağlı dayanma” ile “zorunlu dayanma”yı dile getirerek engellemesini gerçekleştirmiş olur.

d- Karşı taraf (*mûcib*)ın, getirdiği delilin, iddiasını isbatlayıcı nitelikte olmadığını ve iddiaya yaklaşım (*takrib*)ının sağlanmadığını belirterek itiraz etme.

e- Biçim yönünden kıyasa veya onun şekline itiraz etme.

f- Değişik ihtimallere göre engelleme. Buna bir örnek verecek olursak;

Kaşık kullanmak bid’attir;

Her bid’at kötüdür; (B.Ö.)

Kaşık kullanmak kötüdür!

diyen iddia sahibine, soru soran şu şekilde itiraz edebilir: “Bid’attan kastınız din işlerinde bid’atsa B.Ö. niz yanlıştır. Şayet bid’at ile sonra icat edilen şeyler kastediliyorsa, birinci önermeniz doğru değildir. Çünkü pratik hayatımızı ilgilendiren nice şeyler vardır ki sonradan icat edilmiş olmalarına rağmen dine ters düşen yanları yoktur. O halde bunların kötü oldukları söylenemez, pekala kullanılabilirler.¹⁸”

2. Delili çürütebilir (*nakz*). Bunu şu şekillerde yapabilir:

a- Delilin gerektirdiği hükmün başka bir konuya uygulanması halinde iddiaya zıt bir sonucun çıktığını göstererek karşı tarafın delilini çürütme. Örneğin, iddia sahibi

Alem kadim varlığın eseridir;

Her kadim varlığın eseri kadimdir; (B.Ö.)

Alem kadimdir !

şeklinde bir delil ileri sürerse, soru soran bunu şu şekilde bozabilir: “Senin bu delilin, insan için de geçerlidir. İddianın hükmü olan kadem (

¹⁸ Ahmed Cevdet, *Âdâb-ı Sedâd*, s. 23.

öncesizlik) burada geçerli değildir. Çünkü insan da kadim varlığın eseri olmasına rağmen kadim değildir. Buna göre B.Ö. yanlıştır.”¹⁹

b- Delilin (devir, teselsül, ictima-i zıddeyn gibi) aklen mümkün olmayan bir düşünceyi gerektirdiğine dikkat çekerek karşı tarafın delilini çürütme.

3. Karşı tarafın iddiasının zıddını ispatlayarak karşı koyabilir (*muâraza*). Alem müessire muhtaç değildir;

Müessire muhtaç olmayan her şey kadimdir (B.Ö. meşhûrât)
Alem kadimdir!

iddiasında bulunan bir filozofa kelâmcının da

Alem değişkendir;

Hiçbir değişken kadim değildir (B.Ö. meşhûrât),

Alem kadim değildir!

şeklinde karşı çıkışta bulunması buna örnektir.

Bu üç türlü itiraz şeklini kuvvet ve etkili oluş şekline göre dizecek olursak, en şiddetlisi, en güçlüsü iddiaya karşı koyma (*muaraza*) sonra da delili çürütme (*nakz*)dır. Engelleme (*men'*)ye gelince bu, itirazların en zayıf olanıdır. Fakat tehlikesiz olması ve gerçeğin ortaya çıkmasına daha çok hizmet ettiği için, diğerlerinden yararlıdır.²⁰

Delilin çürütülmesi, onun yanlışlığını gösterir. Fakat delilin yanlış olması iddianın yanlış olmasını gerektirmez, sadece o delil ile iddia ispatlanmamış olur ve başka bir delile ihtiyaç duyulur.

Bir iddiayı engellemek veya reddetmek o iddianın yanlış olduğunu göstermez.²¹ İtiraz, sadece iddiada kapalılık olduğuna veya onun apaçık bir gerçek olmadığına işaret sayılır.

Soru soran (*sâil*), bu üç yoldan hangisine başvurursa vursun, hasmına sorular yöneltirken, aşağıdaki önemli taktikleri²² uygulaması onun başarısını artıracaktır:

1. Sorguya, benzer (*müteşabih*) şeylerden başlamalıdır. Çünkü bu soru sorma tarzı daha ikna edicidir ve bu benzer şeyin yanında tümel durum, kuvvetli bir gizlilik içinde kalır ve hissedilmez.

2. Bazen kendi kendine itiraz yapmak gerekir. Bu tutum, tarafsızların güven duymasına yol açar.

3. İleri sürülen şeyin, adetlerin kendisi üzere işlediği, genel olarak kabul edilen bir önerme olduğunu ilave etmek de faydalıdır. Zira cevap veren (*mûcib*)ler, kendilerinde tamamıyla hazır bir itiraz olmadığı zaman,

¹⁹ Ahmed Cevdet, *Âdâb-ı Sedâd*, s. 29.

²⁰ Ahmed Cevdet, *Âdâb-ı Sedâd*, s. 46.

²¹ Saçaklızâde, *Velediyye*, s. 126; Ahmet Cevdet, *Âdâb-ı Sedâd*, s. 45.

²² Bu taktikler Aristo'dan özetlenerek alınmıştır. (Bkz. Aristo, *Topikler*, Çev. H. R. Atademir, s. 237-240, 245; *Mantıku Aristo (K. et-Topika)*, C. III, s. 731-732, 734, 739).

mutad kanaatleri sarsmaktan çekinirler ve aynı zamanda kendileri de bu cinsten deliller kullandıklarından onları sarsmaktan sakınırlar.

4. Ne kadar faydalı olursa olsun, bir delil üzerinde ısrar etmemek gerekir. Çünkü ısrar, hasmın karşı koyma gücünü kuvvetlendirir.

5. Soruyu aynı şey üzerinde tekrarlayıp durmamak gerekir. Bu durum lafazanlık yapıldığı kanaatini uyandırır. Eğer soru soran, karşı tarafın cevap vermediğinden dolayı böyle yapıyorsa, o zaman bundan dolayı uyarıda bulunmadığı veya tartışmayı orada kesmediği için, hata eder.

6. Teklifi, sanki basit bir mukâyeseymiş ve sâilin ona hiç ihtiyacı yokmuş gibi öne sürmek gerekir. Çünkü başka bir şey için teklif edilen ve kendisi için faydalı olmayan şey, daha kolaylıkla kabul edilir.

7. Kabulü, *soru soranca* gerekli olan önermeyi bile beyan etmemek gerekir. Fakat ilki kendisinin zaruri neticesi olan bir önermeyi beyan etmelidir. Hasım, ne olacağını fark etmediğinden, bu önermeyi daha kolay kabul eder; sonuncu kabul edilmişse, öbürü de kabul edilmiştir.

8. Özellikle kabul olunması arzu edilen şeyi en son istemelidir. Çünkü *cevap veren* kimseler, *soru soranların* çoğu, ilkin en çok önem verdikleri nesnelere sözünü ettiklerinden, özellikle ilk soruları reddetmeye meyyaldirler.

9. Delili sürüncemede bırakmak ve bir takım yanlış geometri şekilleri çizenler gibi araya, tartışma için faydası olmayan birtakım şeyler sokmak iyidir. Çünkü detayın çokluğu yanlışın nerede bulunduğunu görmekten alıkoyar.

10. Tartışmayı aydınlatmak için uygun olan ve *soru soranın* bildiği şeylerden örnekler vermek, karşılaştırmalar yapmak.

Cevap veren (mûcib)in görevine gelince, onun çabası iddiasını korumaktır. O, *soru soranın* sunduğu şeylere kendi savunduğunun çelişimini gerektirecek bir şekilde teslim olmayarak, savunduğunu korumaya çalışır.²³ *Cevap veren* kimsenin rolü, saçma ve paradoksal olarak söylediği şey kendisinden geliyormuş gibi değil, tezden netice olarak çıkıyormuş gibi görünecek şekilde hareket etmektir.²⁴ Bir bakıma o, tutarlı olduğunda ısrar eder. Aslında o, iddiasına sahip çıkma gayretini göstermesi ile etken, fakat *soru soranın* itirazı karşısında, onu reddetmede de yer yer edilgen konumdadır. Buna rağmen cevap veren, doğru olsun yanlış olsun, sorulan her soruya karşılık vermek durumundadır. Yoksa, yukarıda belirttiğimiz, iddiasını koruma görevini ve kendisini savunma rolünü yerine getirmemiş olur.

Cevap veren kimsenin, anlamadığı taktirde, anlamadığını söylemesi caizdir ve birçok manalı kompleks bir soruya “evet” veya “hayır” diye cevap vermek zorunda değildir. Zira açık bir şekilde ortaya konulmamış sorulara cevap vermeye girişilince birtakım zorluklar da kaçınılmazdır.

²³ Farabi, *el-Cedel*, s. 14; İbn Sina, *el-Cedel*, s. 25

²⁴ Aristo, *Topikler*, Çev. H. R. Atademir, s. 249.

Bir tezi, bir fikri veya bir tanımı savunmaya geçmeden önce, cevap veren kimsenin kendi kendisini yoklaması, muhtemel itirazları kendisine yöneltmesi gerekmektedir. Çünkü “apaçıkça onun rolü, soru soranın koyduğu vasıtalarla çürüttüğü delillerin zıddını almaktan ibarettir.”²⁵

Cevap verenin meşhûr ve doğru öncüllerden güç alması, onlara dayanması gerekmektedir. Soru soranın itirazına karşı koyma (*muâraza*), ona karşı dirençli olma (*mukâvemet*) onun görevi ve hakkıdır. Karşı tarafın itirazını veya delilini çürütme (*münâkaza*) de cevap verene düşer ki, İbn Sina'nın belirttiğine göre, delili çürütme, “istikrânın hükmünü geçersiz kılma yahut kıyasın büyük önermesinin yanlışlığını gösterme şeklinde olur.”²⁶

Cevap veren, savunduğu tezi koruması için, kendisine karşı soru soranın kurduğu kıyası biçim (*sûret*) yönünden ve öncüllerin değeri (*madde*) bakımından incelemeye alır. Bunu gerçekleştirmesi için, kıyasın netice veren bir mod üzere kurulup kurulmadığını, öncüllerin sonucu gerektirip gerektirmediğini, öncülün *müsellem* bir fikir olup olmadığını tetkik eder. Eğer karşısındaki delil kıyas formunda değilse onu reddetmeye değer görmez. Kendisinin teslim olduğu şeyi soru soran değiştirmişse ona müdahale eder.

C e v a p v e r e n, soru soranın yukarıda kaydettiğimiz üç temel itiraz şekline karşı şu yollara baş vurur²⁷ ve kendi tezini savunmaya çalışır:

1. Engelleme (*men'*)ye karşı şu yolları izler:

a- Soru soran tarafından reddedilen öncülü, ayrı bir delil ile ispatlayarak onun engellenmesini kırmaya çalışır. Ancak getireceği yeni delil, iddianın ve öncülün aynısını ortaya koymalıdır.

b- Gerekseli engelleme ile itiraza uğramışsa, yapılan engellemenin gerekçesini çürüterek, itirazı ortadan kaldırmaya çalışır.

c- Öncülden ne kastettiğini açıklayarak soru soranın engellemesine cevap verir.

d- İddiayı, kapalı delilden daha açık bir delile geçerek ispatlamaya çalışır.

2. Delili çürütme (*nakz*) karşısında ise şu yolu izler. Soru soranın, kurduğu delilin bir hükmü gerektirmediği yahut realitede bir hükmünün bulunmadığı gerekçesiyle, kendisi (*mûcib*)nin ileri sürdüğü delili çürütmek

²⁵ Mantıku Aristo (K. *et-Topika*), C. III, s. 750; Aristo, **Topikler**, Çev. H.R. Atademir, s. 256.

²⁶ İbn Sina, *el-Cedel*, s. 335.

²⁷ Bu yollar, yine Tartışma ve Münazara Kuralları'nı incelemeyi konu edinen kitaplarımızda ayrıntılarıyla birlikte ele alınmaktadır. Bkz. Saçaklızade, *Velediyye*, s. 120-127; el- Âmidî, *'ala'l-Velediyye*, s. 56-114; el-Erzincani, *'ala'l-Hüseyniyye*, s. 94-180; Ardahani, Ali Rıza, *Mi'yâru'l-Münâzara*, İstanbul, 1307, s. 21-127; Ahmed Cevdet, *Âdâb-ı Sedâd*, s. 9 vd.; Yavuz, Yusuf Şevki, *Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, s. 21-31.

için ortaya koyduğu karşı delili (soru soran gibi bir rol yüklenerek) çürütebilir.

3. Karşı koyma (*mu'araza*) yolu ile, soru sorana karşı savunmaya geçer. Soru soranın karşı koyduğu delile (onun bir öncülünü engelleyerek yahut onu çürütmeye çalışarak) karşı çıkabilir. Fakat, Ahmed Cevdet'in de belirttiği gibi, "muârazaya muâraza fayda vermez"²⁸ ve tasvip görmez. Binaenaleyh, karşı koymaya, yukarıdaki ilk iki yolla yani delili çürütme ya da engelleme ile cevap vermek daha verimli bir yoldur ki biz bunu , bu üç yolu kuvvet ve etkili oluşlarına göre derecelendirirken, daha önce belirtmiştik.

Cedelin işleyişi ve uygulanışı konusunda Farabi şu bilgileri vermektedir ki biz, öneminden dolayı bunları uzunca aktarmayı uygun görüyoruz. " Cedelin yürümesi için tarafların, konulara vukûfiyette

ve bu san'atı kullanmada birbirine eşit ya da yakın seviyede olmaları gerekmektedir. Şayet onlardan birinin üstünlüğü açıksa tartışmaları zayıf ve kötü olur. Zira güçlü olan, hasmının zayıflığını anladığında (onu ezmekle kalmaz) ona kızabilir de. Bu durumda tartışma, onun kabiliyetlerinin çok altında olduğundan, gereksiz ve boş olur. Zayıf olan ise, kendi gücünün yetmediği şeylere giriştiğinden dolayı, zor durumda kalır; bilmediği şeyleri ortaya atar ve bu tartışmayı gereksiz ve boş bir faaliyete dönüştürür. Böylece her iki taraf için de cedel, "araştırma ve zihni, yücelikleri anlamaya hazırlama" hedefinden saptırılmış olur.

Şayet iki araştırmacı da cedel san'atını icrada birbirine eşit veya yakın iseler, bu durumda ikisinin de delillerinin ölçülmesi veya aralarında mukayese yapılması imkânı ortadan kalkar. Her iki taraf da denk oldukları konularda birbirini alt etmeyi hedefler. Bundan sonra da ikisinin arasındaki tartışmalarda bir üstünlük ortaya çıkar. Tartışmada bu üstünlük,

a- ya yaratılıştan gelen yetenek ve zeka ile

b- yahut karşı tarafa bir yanılmanın arız olması ile (ki cevap veren, susturma ve direnme noktasını çıkaramayabilir de dalgınlıkla, tam anlamadan, soru soranın işine yarayacak ipuçlarını ona verir; böylece cevap verenin iddiasını çürütmüş olur; iş biter)

c- yahut da karşı tarafın (oyununa gelmeyecek) faydalanacağı ipuçlarını ona vermemekle sağlanır. (Bu durumda soru soran, çürütmede istediğine ulaşamamış olur da iş bitmez.)

(Tarafların zekaca denk olmaları, yanılma ve gaflette de bulunmalarına rağmen) tartışmayı kaybetme ya kalbe ârız olan bir durumun ortaya çıkmasından (ki bu, heyecanlanma, öfkelenme, küsme, acele etme şeklinde olabilir), ya da kişinin kendisinden çok emin olmasından kaynaklanabilir. Sokrates ile tartışan Protagoras, Eflatun ile tartışan Gorgias örneklerinde olduğu gibi. Zira Protagoras, kendisine çok fazla güvendiği

²⁸ Ahmed Cevdet, *Âdâb- ı Sedâd*, s. 41

için, Sokrates'in istediği her aslı kabul ediyor ve böylece de Sokrates'e yeniliyordu.

Öyle meşhûrlar vardır ki, soru soran onları cevap verene kabul ettirmeye çalışır; cevap veren ise ona, eğer geçerli bir yolunu bulursa, direnir. Bu meşhûr hükümlerin hasma karşı en iyi şekilde kullanılması, açıkça anlaşılır olmayanları o hususta direnme konusu olarak kullanmak ve onun üzerinde durmaktır. Ancak açık olmayan meşhûrlar hasma da gizli olabilir. Bundan dolayı karşı taraf gafil olur (unutur) ve yenilmesi kolay olur. Hal böyle olunca, cedel san'atında birbirine denk veya yakın olan hasımlardan her biri için bazen yenmek, bazen yenilmek, bazen de berabere kalmak mümkün olur. İşte bundan dolayı cedel san'atında bir insanın üstünlüğü birini yenmek; noksanlığı ise bazen yenilmek değildir. Bu işteki üstünlük, soru soran ve cevap verenin, küçük olsun büyük olsun, bir şeyi asla terk etmemeleridir. Cevap verenin, koyduğu konunun iptalini gerektirecek hiçbir şeyi kabul etmemesi, soru soranın ortaya attığı şeylerden karşı çıkılması gereken şeylere direnmesi gerekir. Böyle yaparsa, kendisinden kaynaklanan bir şeyden dolayı yenilmediğini bilir. Cevap veren bunları yerine getirirse cedel san'atının hakkını vermiş olur. İddia sahibi, elinden gelen gayreti gösterdikten ve san'atın gerektirdiği şeyleri yaptıktan sonra yenilirse (ki onun her zaman yenmesi gerekmez, bazen de yenik düşer) bu, onun cedel san'atındaki eksikliğinden dolayı değildir. Diğer riyazi san'atlarda olduğu gibi burada da durum aynıdır. Yani bir şey bazen iyi bazen de kötü yapılabilir. Sözelimi, doktorun görevi hastayı iyileştirmek değil aksine, san'atının gerektirdiği şeyleri her hastaya uygulamak ve bu konuda gayret göstermektir. Ona, bundan fazlası gerekli değildir. Şayet hasta, doktorun dediklerine uyarırsa iyi olur. Yoksa netice, doktorun tıptaki kusurundan değildir.²⁹

Cedelde yapılan bazı yanlışlara ve onda uyulacak âdâba deyinerek, cedelin işleyişi konusuna burada son vermek istiyoruz. Aşağıda sıraladığımız şekillerde delil getirme, cedelde, hiç bir zaman tasvip görmeyecek bir delil getirme faaliyetinde bulunma olacaktır.³⁰

1. Sorulan sorulardan bir sonuç çıkarılmadığında. Bu, öncülerin sonucu gerektirmemesi demektir ki böyle bir durumda cedeli kıyas geçersiz, daha doğrusu kıyas kurulmamış olur.

2. Sonucun dayandığı öncüllerin, hepsi değilse bile çoğu, yanlış ve ihtimal dışı (*ğayr-ı mahmûde*) olduklarında. Bu durumda kıyas, formel yönden geçerli olsa da, dayandığı öncüller bakımından bozuk (*şen'i*) veya az meşhûrdur. Örnek:

Filan, gece (şüpheli bir şekilde) karanlıkta dolaşmaktadır;

²⁹ Farabi, *el-Cedel*, s. 41-43

³⁰ Bkz. Aristo, *Topikler*, çev. H. R. Atademir, s. 261-262; *Mantıku Aristo (Kitabu't-Topika)*, C. III, s. 256; Farabi, *el-Cedel*, s. 100, 58, 107; İbn Sina, *el-Cedel*, s. 329-331.

Gece (şüpheli bir şekilde) karanlıkta dolaşan zahittir; (B.Ö. Hilâf-ı Meşhûr)

Filan da zahittir!

Bu konuya yer veren klasik mantık kitaplarımızın hemen hemen hepsinde örnek olarak kullanılan bu cedeli kıyas, biçim yönünden her ne kadar düzgün olsa da, B.Ö. meşhûrmuş gibi alınsa da, aslında hilâf-ı meşhûr (*şen'i*) olduğundan dolayı, yanlıştır. Zira gece karanlıkta kuşku uyandıracak bir şekilde dolaşan zahit değil, hırsızdır.

3. Kıyas, öncüllere ilâve yapılsa yahut bazı çıkarmalarda bulunulsa bile, sonuç vermediğinde.

4. Öncülere bazı ilâvelerin yapılması ile, sonuç alınsa bile, bu ilâvelerin, konulan sorulardan aşağı yani sonuçtan daha az muhtemel olduklarında. Yahut bu ilavelerin doğrudan sonuca destek olacak nitelikte olmadığında. Bu, delilde kendisine ihtiyaç duyulmayacak bir fazlalığın bulunması demektir.

5. Öncüllerin, sonuçtan daha düşük ihtimalli ve yine sonuçtan daha az ikna edici olmaları durumunda.

6. Öncül, doğru olmakla birlikte, sonuçtan daha gizli olduğunda.

7. Kıyasta belirsiz, çok anlamlı veya eş-sesli lafızlar kullanıldığında.

8. Cedel makamına uygun olmayan hatabî (mazzûnât ve makbûlâta dayalı) türden örnekler veya öncüller kullanıldığında.

9. İstikrâ uygun olmayan bir şekilde kullanıldığında.

10. Cedeli sorular yerine ilhî sorular kullanma; tartışılan konu ile alakası olmayan sorular yöneltildiğinde ve birden çok konu tek konu gibi sorulduğunda.

11. Karşı fikir, çelişği göstererek değil de karşıtı gösterilerek geçersiz kılındığında. Zira çelişki ile olan iptal, Farabi'nin de belirttiği gibi, karşıt ile olan iptalden daha genel, daha güvenilir ve daha doğrudur.³¹

12. İspat edilecek olan delil yerine (*el-müsâdere a'la'l-matlûb*) alındığında veya delilsiz/kuru iddialarda bulunulduğunda. Bilindiği gibi, "delilsiz iddia tahakkümdür." Yani despotluktur, dayatmada bulunmadır.

13. Tüm bunların yanı sıra, apaçık delillere karşı inat edildiğinde.

Cedelde Adap

Münâzaradan farklı olarak cedel, her ne kadar hitap gücüne, hatta karşı tarafla sert tartışmalar yaparak onu yenme esasına dayansa³² da yine de onda uyulması gereken adap ve kurallar vardır. Bir tartışma san'atı olarak cedelin pratik yönü ağır basınca, haliyle her pratik şeyin icrasında olduğu gibi, cedel san'atında da bir takım ölçü ve kuralların aranması kaçınılmazdır. Zira kuralsız, adapsız, uygunsuz ve haksız tartışmalardan hem bir sonuç alınmaz, hem ilme bir katkı beklenmez, hem de taraflar zarar görür. Biz cedelde tarafların uyması gereken adap ve kuralları şu şekilde sıralayabiliriz.

³¹ Farabi, *el-Cedel*, s. 107.

³² İbn Sina, *el-Cedel*, s. 20, 23.

1. Her iki taraf da, belirsiz, çok anlamlı ve kapalı lafızlar kullanmaktan kaçınmalıdır.
 2. Söz ne çok uzatılmalı ne de çok kısa kesilmelidir.
 3. Konuşmalar veya deliller, tartışılan konu ile ilgili olmalıdır.
 4. Taraflardan biri, diğerinin sözünden neyi kastettiğini anlamadan cevap vermeye veya reddetmeye girişmemeli.
 5. Muhatabın şahsı değil, iddiası hedef edinilmelidir.
 6. Getirilen uygun ve yeterli deliller kabul edilmelidir. Bu nitelikteki delilleri kabul etmemek, Aristo'nun ifadesiyle, manasız bir hırçınlık,³³ İslâm alimlerinin ifadesiyle ise mükâbere (büyüklük taslama)³⁴ olur.
 7. İddiasına delil getirme fırsatı vermeden cevap verenin tezini hemen iptale girişmemeli.³⁵
 8. Sözünü bitirinceye kadar muhatabı beklemeli; sözünü keserek konuşma hakkına tecavüz etmemeli.
- Bunlara ilaveten, bazı Müslüman alimler tartışmanın dini terbiyeye ve nezakete uygun olarak yapılması için hassasiyet göstermişler³⁶ ve yukarıdaki kuralların yanı sıra şu ölçüleri de ilave etmişlerdir.
9. Muhataba kaba davranmamalı, onu alaya almamalıdır.
 10. Muhataba karşı asık çehreli olmayıp sempatik davranma ve kendisinden nefret ettirmeme.
 11. Hasımın zayıflığı karşısında gururlanmama ve onu hakir görmeme.
 12. Muhatabı kaşla-gözle hafife ve alaya almamalı, hakarete girişmemeli.
 13. Tartışmayı kazanmanın yanı sıra, Hakk'ın rızasını kazanmayı da gözetmeli.
 14. Cedel ve münazaranın adap ve kurallarını bilmeyenlerle boş yere tartışma yapmamalı. Aristo'nun da tavsiye ettiği gibi, ne herkesle tartışmalı, ne de rastgelele diyalektik yapmalıdır.³⁷ Eğer yapılırsa, tartışma tehlikeli bir hal alır ve iş çatışmaya varabilir.

Cedelin Değeri

Bir akıl yürütmeye incelenecek ilk şey, sonucun, mantığın formel kurallarına uyularak geçerli bir şekilde çıkarılıp çıkarılmadığı; ikinci şey

³³ Aristo, *Topikler*, Çev. H. R. Atademir, s. 256, 259; *Mantıku Aristo (K. et-Topika)*, C. III, s. 750, 753.

³⁴ Ahmed Cevdet, *Âdâb-ı Sedâd*, s. 11.

³⁵ el-Meydani, Abdurrahman Hasan Habenneke, *Davâbitü'l-Marife ve Usûli İstidlal ve'l-Münazara*, Dimeşk, 1988, s. 453.

³⁶ Bkz. el-Cüveyni, İmamü'l-Harameyn, *el-Kafiye fi'l-Cedel*, Thk, Fevkiye Hüseyin Mahmut, Kahire, 1979, s. 529-541; el-Elmai, Zahir b. Awad, *Kur'ân'da Tartışma Metodları*, Çev. Ercan Elbinsoy, İstanbul, 1984, s. 364-367, 372-373.

³⁷ Aristo, *Topikler*, Çev. H. R. Atademir, s. 272-273; *Mantıku Aristo (K. et-Topika)*, C. III, s. 768.

sonucun doğru mu yoksa yanlış mı olduğu; üçüncüsü de bu sonucun ne tür öncülden çıktığıdır. Bizim, cedeli bir kıyası bu üç yönden de tartmamız gerekmektedir. Cedelde, kıyasın biçimsel kurallarına uyulduğunu daha önce belirtmiştik. Söz konusu delillerin, özellikle bilgi/içerik değerini anlatmamız için, diğer iki soruya yani öncüllerin yapısına ve onlara dayalı olarak çıkacak sonucun doğru yahut yanlışlığına eğilmemiz gerekmektedir. Burada ağırlıklı olarak cedelin kurulduğu öncüllerin içerik değeri incelenecektir. Zira kıyasta sonuç öncüllerin değerini aşamayacağı için, cedeli kıyasta da sonucun değeri öncüllerin tahlil edilmesiyle anlaşılacaktır.

Bazıları cedeli, tartıştığı konuları, “çoğunlukla doğru olan öncüller” ile kurulan bir kıyas; bazıları da, çoğu durumda gerçeği netice veren bir san’at sanmışlardır. Bunlar yanlış zanlardır.³⁸ Zira cedeli kıyaslar, önce de belirttiğimiz gibi, ancak meşhûrât ve müsellemlerden oluşan öncüllerle kurulan kıyaslardır. Meşhûr ve müsellemler olan öncüllerin ise kabul çevresi ve boyutu değişiktir. O, bazen büyük çoğunluğun, bazen belirli bir din mensuplarının, bazen de belirli bir grubun veya uzmanların benimseyip kabul ettikleri fikirlerdir. Binaenaleyh mantıkta bu tür öncüllerin kesin bir şekilde doğru olmaları şartı yoktur.³⁹ Bunun aksine, meşhûr ve müsellemler olan hükümler bazen mutlak olarak doğru, bazen yanlış olabilmektedir. Doğru olarak görülen öyle meşhûrlar vardır ki, ilk akli soruşturmada onların, şu örnekte olduğu gibi açık olmadığı, hatta birbirine zıt olduğu görülebilir.

Her vatandaş ülkesiyle onur duyar, (B.Ö. Meşhûrât)

Her seçmen vatandaşdır;

Her seçmen ülkesiyle onur duyar !

Bu kıyas cedelidir. Çünkü her vatandaşın ülkesiyle onur duyduğu kesin değil, zanni olarak doğrudur. B.Ö. böyle olunca haliyle sonuç da zannî olarak doğrudur. Görüldüğü gibi, cedeli bir kıyasta biz, her ne kadar zıddının doğru olabileceği endişesi olsa da, sonucu doğru olarak kabul etmeye meylederiz. Bir başka ifadeyle, böyle bir delilde biz, öncüllerin sağlam

³⁸ İbn Sina, *el-Cedel*, s. 34.

³⁹ İbn Teymiyye, Aristocu çizgiyi takip eden mantıkçıların, *meşhûrâtın evveliyât* derecesinde kabul edilmeyişini eleştirir ve onların *evveliyâtın meşhûrât*tan daha açık olduğu ve daha kesin bilgi verdiği konusunda getirdikleri delilleri yeterli görmez. O, söz konusu mantıkçıların, tecrübe (*mücerrebât*) ile ilgili önermeleri *yakîniyyât*tan sayıp da, insanların daha rahat ve daha çok kullandıkları *meşhûrât* neden *yakîniyyât*tan saymadıklarına bir anlam veremediğini söylemektedir. Ona göre *meşhûrât*ı tecrübe edenler daha çoktur, daha iyi bilirler ve bilgilerinde daha doğrudurlar. Buna benzer bir çok gerekçe ile İbn Teymiyye, *meşhûrât*ın burhan için kabul edilmesi zorunlu olan önermeler derecesinde olduğunu kanıtlamaya çalışır. (Bkz. İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ebi'l-Abbâs Ahmed, *Kitâb er-Redd 'ala'l-Mantıkıyyîn*, Lahor, 1402/1982, s. 400, 416-442, 468-469, 473). İbn Teymiyye'nin, dini anlayış ve kabullerin önemli bir dayanağı olarak gördüğü bu “*meşhûrât*” tartışmasına burada girmeyip onu, “Dinde Cedelin Yeri” adlı bir çalışmamızda ayrıca ele alacağız.

olduklarına değil (zira onların doğrulukları ve sağlıklıkları kesin/zaruri değildir), prensiplere yani onların olası/ihtimalî olduğuna veya başkaları tarafından genel kabul görmelerine bağlanır ve dayanırız. Haliyle böyle bir delilde gerçek bilginin yerini zan (sanı)nın aldığına tanık oluruz.

İşte öncüllerinin, sağlamlık ve doğruluk açısından, burhanı oluşturan yakîniyât türündeki önermeler seviyesinde olmadığından dolayı Aristo, cedelî kıyasları burhanî kıyasların karşısında (*mütekâbil*) görmüş, onların zorunlu bilgi değil olası (*zannî, ihtimâlî, mümkün*) bilgi verdiklerini belirtmiştir.⁴⁰ Sonra gelen mantıkçılar da, Aristo'nun yolunu izleyerek, cedelin insanda tam ve kesin bilgi oluşturacak sağlamlıkta olmayıp, mümkün veya muhtemel sonuç veren bir delil çeşidi olduğunu benimsemişlerdir.⁴¹ Zira o, sağlam bilgi sunmaktan ziyade, karşı tarafı yenik duruma düşürmeyi amaçlar. Bundan dolayı söz konusu delillerde, öncüllerin realiteye uygunluğundan ziyade, karşı tarafça doğru kabul edilmiş olması esas alınır. Böylece cedel, ilmi makamda değil, tartışma makamında kabul götür.

Cedelin değerinin daha iyi anlaşılması için, onun parçalarının yani kendilerine dayanılarak hüküm çıkarılan öncülleri (*meşhûrât* ve *müsellemât*)nin içerik değerinin biraz daha açığa çıkartılması gerekmektedir.

Meşhûrât türünden olan önermeler insanların benimsedikleri popüler anlayış ve yargılardır. Bu tür anlayışlar, “Adalet iyi, zulüm kötüdür”, “Yoksulu doyurmak iyi bir harekettir”, “Toplum içinde avret yerlerini açmak ayıptır”, “İki zıt şey bir arada bulunamaz” örneklerinde görüldüğü gibi, kolayca tasavvur edilebilir.

Bir önermenin meşhûr oluşu, bu tür hükümlerin, insanlarca rahatlıkla benimsenmesi, umûmun menfaatini ilgilendirmesi, apaçık gerçeği ifade etmesi veya apaçık gerçeğe benzemesi, insanlardaki din, ahlâk ve hamiyet duygusundan kaynaklanır olması gibi nedenlere dayanır.⁴² Onların, tabir câizse, halk zemini/desteği olduğundan dolayı bir değeri vardır.

⁴⁰ Aristo, *Topikler*, Çev. H.R. Atademir, s. 266; *Mantıku Aristo (K.et-Topika)*, C. III, s. 760-761.

⁴¹ Farabi, *el-Cedel*, s. 18, 66; İbn Sina, *el-Cedel*, s. 18-20, 142; Fenari, Şemsüddin Muhammed İbn Hamza, *Şerhu İsağoci*, İstanbul, 1294, s. 71; et-Tahanevî, Kutbuddin er-Razi, *et-Tasvurât ve't-Tasdikât*, İstanbul, 1304, s. 176; İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. S. Uludağ, İstanbul, 1983, C. II, s. 1072; Bursevi, es-Seyyid Ahmed es-Sıdkî, *Mizânu'l-İntizâm*, İstanbul, 1305, s. 307; İzmirli, İ. Hakkı, *Felsefe Dersleri*, İstanbul, 1330, s. 259, 266; Keklik Nihat, *Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı*, İstanbul, 1969, C. I, s. 50; Kneale William and Martha, *The Development of Logic*, Oxford, 1991, s. 7 vd., 23-24; Oesterle, John A., *Logic*, U.S.A., 1963, s. 242.

⁴² İbn Sina, *el-Cedel*, s. 39, en-Necat, Mısır, 1938, s. 63; Cürcanî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mavâkif*, İstanbul, 1286, s. 76; Fenari, Şemsüddin Muhammed İbn Hamza, *Şerhu İsağoci*, İstanbul, 1294, s. 71; Bursevi, es-Seyyid Ahmed es-Sıdkî, *Mizânu'l-İntizâm*, İstanbul, 1305, s. 307; Tahanevî, *Keşşâf*, C. I, s. 749; es-Sivasi, Ali b. Ömer, *Mizânu'l Mantık*, Mısır, 1327, s. 138.

Her toplumun inanç, adet, terbiye ve san'at anlayışına göre meşhûrâtı vardır. Yine her san'at ehlinin de san'atlarına göre bir takım meşhûrâtı vardır. Bunlar, örneklerden de anlaşılacağı gibi, çoğunlukla halk arasında geçerliği olan, iyice bilinen düşünceler veya öncüllerdir.

Ulema örfünde meşhûrât, insanların i'tiraf ettikleri *zanniyattan* olan öncüllerdir.⁴³ Buradaki "insan" terimi tüm insanları kaplayacak şekilde gerçek anlamıyla değil, örfi anlamıyla kullanılmıştır. Yani çağa, bölgeye, şehre, san'at grupları vs.ye göre değerlendirilen anlayışlardır. Bundan dolayı meşhûrât, evveliyât kapsamına sokulmamış, zanniyât grubunda değerlendirilmiştir. Bu tür hükümler, çoğunluğun kabul ettiği /teslim olduğu, inandığı ve sürdürdüğü anlayışlardır. İbn Sina'nın da belirttiği gibi, az bir düşünme ile bunların meşhûr olmayabileceği⁴⁴ ihtimali onları fazla ilgilendirmemektedir. Yine bu tür hükümler zamanın geçmesiyle kökleşen, halka ait çeşitli inanç, anlayış ve tecrübeleri de dile getirir. Bu hükümlerin temelinde akıl sahiplerinin, daha doğrusu akıllıların, bilginlerin, uzmanların ve çoğunluğun görüşlerine inanma ve güvenme yatmaktadır. Bu inanma ve güvenmede insan zihninin o andaki durumu ve hayal etme gücü etken rol oynamaktadır. Fakat insanların benimsedikleri bu görüşlerin ve anlayışların bir kısmının zamana, mekana, çevreye ve kişilere göre değişeceği yani mutlak olamayacağı açıktır.

Bazen bir önerme o kadar meşhûr olur ki onu evveliyâttan ayırmada insan tereddüt edebilir. Fakat buradan yola çıkarak bir önermenin, bir yönden yakîniyâttan, diğer yönden de zanniyâttan sayılabileceğini sanmak, yahut onun hem yakîniyye hem de ğayr-ı yakîniyyeden olabileceğini düşünmek yanlıştır. Çünkü yakîn, kendinden başkası ile birleşmez. Buna imkân açınca, beş san'atın, öncüllerinin değerine göre sıralanış düzeni birbirine girmiş olur. İslâm mantıkçıları, kuvvetli bir derecede meşhûr olan bir önerme ile, yakîniyât/evveliyât arasındaki farkı şöyle açıklamışlardır.

1. Yakîniyâttan olan öncüller, teorik ilimlerin prensipleri olup, kabul edip, tasdik ettiğimiz mevcut şeylere uygun düşen hükümlerdir. Bu tür öncüllerin her birini, eşyaya uygunluğundan dolayı, başkasının tanıklığına başvurma gereği duymadan alır kullanırız. Bu tür önermelerde tek görüş hakimdir. yakîniyâttan olan hükümlerin doğrulukları hakkında görüş birliği sağlanmış olup zaruri bilgi ifade ederler.

Meşhûrâta gelince onu, bizim dışımızdakilerin tanıklıkta bulunmalarından dolayı kabul ederiz. Onun varlığı, nicelik ve nitelik yönünden nefsin hâricindedir. Doğrulukları hakkında hariçte görüş birliği sağlanmış olup, zanni bilgi ifade ederler.

2. İnsan, bozulmamış/saf şekliyle ilk yaratılışı üzere, akıllı bir şekilde düşünse meşhûrât üzerinde şüphede kalabilir; halbuki evveliyât ile ilgili hükümlerde şüphe arız olmaz. Meşhûrât, daha önce geçtiği gibi,

⁴³ et-Tahanevî, *Keşşâf*, C. I, s. 748.

⁴⁴ İbn Sina, *el-Cedel*, s. 115.

kamunun yararını gözetme, âdetlere uyma, şefkat gösterme, başkalarına acıyıp onları koruma, iyiliksever olma gibi olumlu şeylere muhtaçtır. Evveliyât ise hiçbir şeye muhtaç değildir. Evveliyât daima doğru; meşhûrât ise bazen doğru bazen yanlış olur.

3. Eğer bir insan, kendisini, aklına ters düşen şeylerin tümünden boş farz ederse, meşhûrâtla değil de evveliyâtla hükmeder. Bir hükme varan kişi, birtakım alıştırmaya ve araştırmaya bulunmaksızın, seri bir şekilde o hükme varabilir. O hükme geri döndüğünde ve onu kendisine sunduğunda bir duraksama gösteriyorsa o, evveliyât değil meşhûrâttır. Zira evveliyâta duraksama olmaz.⁴⁵

Kendisiyle cedelin kurulduğu öncüllerden olan “**m ü s e l l e m â t**” ise, bir tartışmada karşı taraf ya da her iki tarafça da kabul edilerek alınan önermeler olup, taraflardan her birinin, diğerine galip gelmek için, ister doğru, ister yanlış olsun, kendisine dayandığı önermelerdir.⁴⁶

Her ilmin, her disiplinin ortaya koyduğu kurallar, o alanda uğraşanların benimseyip kabul ettikleri müsellemtandır. Bu tür hükümler, bunları kabul eden disiplin veya mesleklerce, itibar edildikleri ve bağlayıcı olduklarından dolayı değer taşırlar.

Cedelî türden deliller biçim bakımından olmasalar da, içerik yönünden burhandan daha geneldir. Bu demektir ki, cedelin kullanım alanı burhana göre daha geniştir. Burhanda olduğu gibi, cedelî türden delil getirmeler de ya dedüktif ya da endüktif tarzda olur. Burhanda endüksiyon, kesin prensiplere ulaşmak için; cedelde ise, olasılı (*muhtemel*) prensiplere ulaşmak için kullanılır.

Meşhûr olmadığı halde, meşhûrmuş gibi muamele gördürülerek kurulan yanıltmaca türünden kıyaslara *müşâğabe* denir.⁴⁷ Cedelde kullanılan meşhûr ile safsatada kullanılan meşhûr arasındaki fark açıktır. Cedelde kullanılan meşhûrun yanlışlığı o toplumun veya onu kabul edenlerin bilinçli tutumundan kaynaklanmaz. Yani meşhûrâta tutunan hiçbir kimse yanlışlığını bile bile ona tutunmaz. Onda gizli bir yanlışlık olsa bile, onu ilgilendirenler tarafından o öyle benimsenmiştir. Safsata (*müşâğabe*)da durum böyle

⁴⁵ Farabi, *el-Cedel*, s. 18; İbn Sina, *Resâil-i İbn Sina ('Uyunu'l-Hikme)*, Nşr. H. Z. Ülken, Ankara, 1953, s. 11; el-Ürmevî, Kadı Seraceddin *Metâliu'l-Envâr*, İst., 1303, s. 350; Cürcani, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 76; Fenari, Şemsüddin M. İbn Hamza, *Şerhu İsağoci*, İst., 1294, s. 71; Bursevî, *Mizânu'l-İntizâm*, s. 307; el-Karağacı, Ahmed Rüşdî, *Tuhfetü'r-Rüşdî 'ala İsağoci*, İstanbul, 1279, s. 280; Mehmet Tefik, *Gâyetü'l-Beyân fi İlimi'l-Mizân*, İstanbul, 1306, s. 57; İzmirli, İsmail Hakî, *Felsefe Dersleri*, İst., 1330, s. 265.

⁴⁶ el-Ürmevî, *Metâli*, s. 350; Kutbuddin er-Razi, *Şerhu't-Tasavvurât ve't-Tasdikât*, s. 174, Cürcani, *et-Ta'rifât*, İstanbul, 1253, s. 135; Ahmed Cevdet, *Miyâr-ı Sedad*, İstanbul, 1303, s. 121; Tahânevi, *Keşşâf*, C. I, s. 242; Raşid, *Mizânu'l-Makâl*, İstanbul, 1315, s. 126.

⁴⁷ Bkz. Emiroğlu, İbrahim, “Muğâlata Nedir?”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: VIII, İzmir, 1994, s. 243-246.

değildir. Ondaki sahte meşhür öncüller, çoğunluğun kabulü olmadığı gibi, çoğunluğa da izafe edilemez. Zaten ondaki sahtecilik kolayca ve çabukça anlaşılır. Ama bir kısım işleyişi yönünden safsata da cedele benzer. Sözelimi, her ikisinde de soru sorma, cevap verme vardır; her ikisinde de muhatabı sıkıştırma ve şüpheye düşürme bulunur; yine her ikisinde de çürütme ve karşı koyma vardır. Fakat cedelin bu yönleriyle safsataya benzemesi onun değerini düşürmez. Zira bunlar, cedelde ciddi bir şekilde yürütülür; safsatada ise aldatma, kandırma, şaşkına çevirme, küçük duruma düşürme vb. gâyelerle yürütülür.

Hepsinde de araştırma, soruşturma ve muhataba yönelme bulunup, yanlış görüşlere karşı insanı uyanık tuttuğu ve onun savunma gücünü geliştirdiği için bu yönleriyle cedel, hitabet ve muğâlata san'atları birbirine benzemektedir. Fakat bilindiği gibi bunlar, öncülerinin değeri ve kuruluş gâyeleri yönünden birbirinden ayrılmaktadırlar. Bunlar içinde çelişkileri göstermesi açısından cedelin ayrı bir değeri ve önemi vardır.

Cedelin Yararı ve Önemi

Cedel kavramını, "makbul ve övülen bir muhakeme gücü" şeklinde olumlu anlamda kullananların yanı sıra, "mahirane fakat faydasız bir biçimde tartışma, kılı kırk yarma" şeklinde, alayla karışık, bir anlamda alanlar da olmuştur.⁴⁸ Daha önce gösterdiğimiz âdâba uyulduğunda aşağıda sıralayacağımız faydalarından⁴⁹ ve öneminden dolayı cedele olumlu gözle bakılması gerektiği kanaatindeyiz. Cedelin, bize sağladığı yararları şöyle sıralayabiliriz:

1. Cedeli metoda sahip bir kimse, ortaya atılan herhangi bir konuda daha çabuk delil getirme yeteneği kazanır. O, bu çabuk delil getirme yeteneğini bir konuda değil birçok konuda kullanır. Zira cedelle uğraşan, delil getirme konusunda bir hayli birikimi ve deneyimi olan bir kişidir. O, bu deneyimi ile, ileri sürülen bir konuda, zıddıyla yahut çelişigi ile kıyas kurma melekesini geliştirmiştir. Cedelci bu gücünü sadece kıyas kurmada değil, kurulan kıyasları kontrol etmede de kullanır.

2. Cedel, zihni egzersizler yapmada oldukça faydalıdır. O, insan zihnini felsefe yapmaya hazırlar. Cedel sayesinde, bir şeyi sorgulamanın, onun içyüzünü araştırmanın ve bu araştırmada eşyanın nasıl dizileceği ve görüşlerin nasıl düzenleneceği yolu öğretilir. Bu metot gereği, bir meselenin çözümünde, konuya zıddıyla veya çelişigi ile bakma yolu öğretilir ki bu yolla doğru yahut yanlış daha kolay bulma imkânı elde edilmiş olunur.

⁴⁸ Bkz. Çankı, Mustafa Namık, **Büyük Felsefe Lügatı**, İstanbul, 1954, C. I, s. 587.

⁴⁹ Cedelin faydalarını tespit ederken, Aristo, Farabi ve İbn Sina'nın mantık eserlerinde cedel hakkında söylediklerini esas aldık. Bkz. Aristo, **Topikler**, Çev. H. R. Atademir, s. 3, 5-6; Farabi, **el-Cedel**, s. 21-24, 28-37; İbn Sina, **el-Cedel**, s. 12, 18-20, 50, 52, 334-335; Hall, Roland, "Dialectic", **The Encyclopedia of Philosophy**, U.S.A., 1967, C. I-II s. 387.

3. Bilimlerin kanıtlanamayan prensip (*mebde'*)lerinin incelenmesi açısından yararlıdır. Cedel, insanı, soyut kavramların bilgisini elde etmeye, yakîni ilimleri almaya hazırlamaktadır. Burhanî unsurların olup-olmadığına bakılarak, cedeli bir kıyas acaba burhanî kıyas seviyesine çıkartılabilir mi amacıyla ele almırsa, cedel incelenirken aynı zamanda burhan da araştırılmış olmaktadır.

4. Burhanî delilleri anlamak hususunda zorlananlara hitap edebilmek için bizle-onlar arasında müşterek / kabul edilebilir sözlerden hareket etmek gerekir. Bunu sağlamak da cedel san'atı ile mümkün olmaktadır.

5. Tartışma esnasında, olasılı (*ihtimalî*) öncüllerden hareket ederek ortaya atılan her konu üzerinde delil ileri sürebilmek için bir metot sunar ve bu olasılı görüşleri tartışma / değerlendirme imkânı verir.

6. Bir tartışmanın, teknik olarak, nasıl sürdürüldüğünü, bir problemin nasıl tartışıldığını görme imkânı sağlar. Kelamî, felsefî, siyasi tartışmalarda karşı tarafın görüşlerini ve sunduğu delilleri iyi tartma, ondaki tutarsız ve gerçek dışı unsurları iyi yakalayabilme gücü kazandırır. Bu cümleden olmak üzere cedelle, karşıdaki kişinin kendi kabulleri ile ters düştüğü noktayı bulup, onun düştüğü tutarsızlıkları gösterme, iddiasını çürütüp onu susturma ve kendi tezini ona kabul ettirme fırsatı yakalanabilmektedir. Cedel sayesinde kişinin kendi kabulleri ile ters düştüğü, tutarsız kaldığı yerleri yakalama imkânı elde ettiği gibi, bu açığı vermeden kişi kendi kabullerine dayalı olarak başkalarıyla tartışma yolunu ve gücünü de yakalayabilir. Demek ki cedel bize, ortaya koyduğumuz delil ile bizi çelişkiye düşürebilecek sözlerden kaçınma hassasiyeti aşılama, karşı tarafın delillerine karşı koyma (*muaraza*) ve onları çürütme (*nakz*)de bizi güçlü kılma gibi önemli faydalar sağlamaktadır.

7. Sofistik hileleri öğrenme ve onlara karşı koymada cedel metodundan faydalanılır. Bir bakıma felsefe, sofistlik gâyeler güdenlere karşı bu yolla korunur.

8. Karşı tarafın sorularını, onların doğru ve geçerli olup olmadıklarını tartma gücü verir.

9. Kişinin, dili rahat kullanmasına, kavramları derinliğine ve inceliğine tahlil etmesine yardımcı olur.

Cedelin önemine gelince, onun yararı ile ilgili bu anlatılanlardan anlaşılmalıdır ki, bir düşünce ve iddianın etkili bir şekilde sunulması yahut çürütülmesi için cedel metoduna başvurmak oldukça işe yararlıdır.

Tartışma insani bir olgudur. Hatta, Kutsal Kitaplarda, melek ve şeytan gibi insan dışındaki varlıklarda da görüldüğü gibi, evrensellik taşır.⁵⁰ İnsan düşünebilen, konuşabilen ve fikir üretebilen bir varlık olarak dünyaya gelmiştir. Onun doğasında, kendisini savunma, isteklerini kabul ettirme ve amaçlarını gerçekleştirme çabası vardır. Doğal olarak o, edindiği dini, ilmi, felsefi, siyasi düşüncelerini açıklama, başkalarına aktarma ve hatta onları

⁵⁰ el Elmai, *Kur'ân'da Tartışma Metodları*, Çev. Ercan Elbinsoy, s. 33.

kabul ettirme niyetini ve gayretini taşır. İnsanın bu açıklama, aktarma ve kabul ettirme niyetini gerçekleştirebilmesi için öğrenme, öğretme, delil getirme, muvâfakat etme, muhâlefet etme veya karşı çıkma yani cedel faaliyetine girmesi zorunludur. Bu durumda, konuşabilen hiç kimse cedel olgusunun dışında kalmaz.

İlmi faaliyetlerimizin tümünün aklî ve tecrübî zaruretlere yani burhanî seviyedeki bilgilere dayanmadığı ortadadır. Haliyle cedel bize, dini, ahlaki, siyasi ve sosyal alana ait olup da burhanî açıklık ve kesinlikte olmayan bilgilerin kazanımında ve bir takım problemlerin çözümünde, insanların ortaklaşa kabul ettikleri hükümleri kullanmanın geniş alanını açar.

Cedelin, bir görüş ve inancı kabul ettirmede, karşı tarafı susturmada oldukça önemli bir vasıta olduğunu söylemiştik. Bu öneminden dolayı o, bir tartışma metodu olarak kabul edilmiştir. Ancak bu, içeriksiz, boş ve kuru bir mücadele olmayıp, bir fikri, bir görüşü içeren bir tartışma metodudur. Zihnin gelişmesinde, görüşün keskinleşmesinde, ikna gücünün artırılmasında bu teknikten çokça yararlanılabilir. Sakınılması gereken cedel, zamanı boşa harcayan, hırçın bir edaya büründürülen, kelime oyunlarına dalmaya kapı açan, kısacası kendisinden bir sonuç alınamayan kuru tartışma şeklinde yapılanıdır.

Cedel, tartışma yapabilme gücü kazandırdığı, doğru ile yanlış ayırmada temkinli olmayı sağladığı, eğitim ve öğretime yardımcı olduğu, ilmi artırdığı, akıl yürütmeyi canlandırdığı için siyasette, diplomaside, ilimde, eğitimde, günlük tartışmalarımızda oldukça önemli bir san'at olarak değerlendirilmelidir. Tabi ki bu, delil getirmenin, güçlü iddiaların ve konuşmaların dinlendiği, değerlendirildiği yerlerde söz konusudur. İnatlaşmaların hakim olduğu, saldırganlığın, önyargıların, taassubun, taşkınlığın ve azgınlığın galebe çaldığı yerlerde cedel, etkin olma imkânını bulamaz. Bunun için cedel, makalede belirttiğimiz âdâba uygun bir şekilde işletilmesi sağlanarak, insan düşüncesine hizmet eden iyi bir san'at olarak kullanılmalıdır.⁵¹

⁵¹ Metin içinde, özellikle "cedelin değeri", "cedelin yararı ve önemi" başlıkları altında, sıkça değerlendirmelerde bulunduğumuzdan, makalemizin sonunda bir sonuç ve değerlendirme yazısı yazmaya gerek duymadık.